

Slobodan Vukićević
Filozofski fakultet
Nikšić

SOCIOKULTURNI POLOŽAJ I ADAPTACIJA ROMA U CRNOJ GORI

THE SOCIAL AND CULTURAL STATUS OF ROMA AND THEIR ADAPTATION IN
MONTENEGRO

ABSTRACT The work represents a scientific project of the sociological research of the status and the sociocultural adaptation of Roma in Montenegro.

Key words: Roma, interculturalism, consocial democracy, social position, status, role

APSTRAKT Rad predstavlja naučni projekat sociološkog istraživanja položaja i sociokulturne adaptacije Roma u Crnoj Gori.

Ključne riječi: Romi, interkulturalnost, konsocijativna demokratija, društveni položaj, status, uloga

NAUČNI PROJEKAT

1. Naučna i društvena potreba sociološkog izučavanja Roma u Crnoj Gori

Crna Gora tradicionalno uvažava svoju multietničku, multikulturalnu i multikonfesionalnu strukturu kao prednost, a ne kao nedostatak. Javnost i javno mnjenje Crne Gore veoma su jedinstveni da je najsigurnija budućnost Crne Gore u opredjeljenju društvenog razvoja na bazi interkulturalnosti i principima konsocijativne demokratije.

Interkulturalnost znači dinamičko prevladavanje multikulturalizma, kao stanja u kojem razne etnokulturalne grupe žive jedna pored druge, uspostavljanjem društvenih odnosa i kvalitetne forme društvene zajednice u kojoj svi saraduju, razmjenjuju međusobno kulturna i druga dobra, pri čemu manjinske etničke grupe neće biti potpuno integrisane niti potpuno asimilovane već imaju društvene uslove očuvanja svoje samosvojnosti, autohtonosti i etnokulturne autonomije.

Konsocijativna demokratija znači funkcionisanje demokratskih institucija društva na bazi srazmjernog učešća svih etnokulturalnih grupa sa obezbjeđenjem njihove „ontološke sigurnosti“, što se odnosi na sigurnost njihovog etnokulturnog identiteta i postojanost materijalnog i društvenog okruženja.

Sve ove principijelne osnove organizacije društva neophodno je povezivati na racionalan način sa društvenom stvarnošću Crne Gore. Zato je neophodna pretpostavka svestrano naučno izučavanje naznačene veze teorije i prakse,

logosa i istorije Crne Gore. Iz naznačene činjenice izvodimo društvenu i naučnu opravdanost i potrebu sociološkog izučavanja društvenog položaja Roma u Crnoj Gori, koje će obuhvatiti ekonomske, političke, obrazovne, kulturne, medijske aspekte i njihovu interferenciju.

2. Romi u Crnoj Gori

Malo znamo o Romima u Crnoj Gori. Po popisu stanovništva iz 2003. u Crnoj Gori je 2601 Rom, ali je procjena na osnovu potpunijeg uvida da ih ima oko 23000 (u SCG 109.000). Konfesionalna struktura Roma u Crnoj Gori je 12% pravoslavne i 82% islamske vjeroispovijesti. Međuetnički sukobi na Kosovu 90-ih imali su za posledicu da je 1999. godine u Crnoj Gori bilo 43600 izbjeglih Roma sa Kosova. Većina Roma u Crnoj Gori (88,6%) živi u gradskim ili prigradskim naseljima, a manji procenat (11,4%) u seoskim naseljima. Svega 10% Roma je u stalnom radnom odnosu, većinom na poslovima koje neće niko drugi da obavlja.

O drugim pokazateljima kvaliteta života i društvenog položaja Roma u Crnoj Gori: obrazovnoj strukturi, ekonomskom položaju, političkom položaju, sociokulturnoj adaptaciji, problemima getoizacije, segregacije, ksenofobije, socijalnoj distanci, deprivilegovanosti i nasilja nad Romima, samoorganizaciji i udruženjima Roma, kulturi Roma i njihovoj tradiciji, svakodnevnom životu i njihovom druženju sa Drugima, stereotipovima u javnosti, odnosu društvenih institucija prema Romima – posebno Države, veoma malo znamo.

Poznato je da od nepoznavanja do predrasuda samo korak dijeli.

Da bismo mogli govoriti o interkulturalnosti Roma u Crnoj Gori i njihovom uključivanju na principima konsocijativne demokratije, moramo potražiti egzaktne, naučno objektivne odgovore na postavljena i mnoga druga pitanja dostojanstvenijeg života Roma u Crnoj Gori. Nijesu u pitanju samo Romi, već ukupni demokratski razvitak Crne Gore i svih njenih građana.

3. Mjesto i vrijeme istraživanja

3.1. Mjesto: Crna Gora

3.2. Vrijeme: Postsocijalistička Crna Gora

4. Metodologija istraživanja

Metodologija istraživanja sadrži dva dijela:

4.1. Kvantitativna i kvalitativna analiza odabrane dokumentacije relevantne za snimanje društvenog položaja i adaptacije Roma u Crnoj Gori, i

4.2. Empirijsko istraživanje na terenu pomoću izrađenih instrumenata istraživanja.

Kvantitativna i kvalitativna analiza dokumentacije obuhvata:

- analizu statističkih pokazatelja o Romima u Crnoj Gori od popisa 1991. do 2003. godine. Ovdje se naročito misli na broj Roma u Crnoj Gori, doseljavanje, njihov prostorni razmještaj, Rome-izbjeglice, podatke o obrazovanju,

demografskim pokazateljima, natalitetu, mortalitetu, mješovitim brakovima, dužini života, stambenim uslovima, ekonomskom položaju, kvalitetu života uopšte, uposlenosti, strukturi zanimanja, vjeroispovijesti, etničkoj podjeli – Čergari i Kovači, i dr. Za sve oblasti za koje nema statističkih podataka konstatovati da se državna statistika o njima ne brine, jer je i to podatak za istraživače, ali pokušati da se pribave iz drugih izvora;

- analizu položaja Roma u institucionalno-pravnoj strukturi Crne Gore: Ustav, zakoni i druga pravna regulativa značajna za definisanja društvenog položaja Roma u Crnoj Gori.

Analizu rada značajnih institucija i organizacija na bazi dokumentacije u vezi sa položajem Roma u Crnoj Gori:

- Države i njenih institucija zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, Crvenog krsta, Centara za socijalni rad, Udruženja Roma, Nevladinih organizacija,
- analizu rada obrazovnih institucija sa stanovišta adekvatnih uslova za obrazovanje Roma na raznim nivoima školovanja,
- analizu strukture i rada kulturnozabavnih i sportskih organizacija i udruženja sa stanovišta učešća Roma,
- snimanje pokazatelja o kulturi smrti kod Roma – romska groblja, spomenici, način sahranjivanja, kult groba, tipovi groblja i dr.,
- odlaske Roma koji žive u Crnoj Gori na rad u inostranstvo,
- pokazatelje o učešću Roma u društveno-političkom životu Crne Gore.

Kvantitativna analiza naznačene dokumentacije ima funkciju preciznog utvrđivanja učestanosti (brojčanog izraza) pojedinih elemenata iz oblasti društvenog i privatnog života Roma u Crnoj Gori. Ovi pokazatelji će se prikupljati na nivou svake opštine i na nivou Republike.

Kvalitativna analiza odabrane dokumentacije se odnosi na sadržaj, bitne osobine i odnose u vezi sa društvenim položajem Roma u Crnoj Gori, a koji se mogu pratiti i konstatovati analizom dokumentacije. Kvalitativna analiza programa i planova rada, zapisnika, sudskih spisa, spisa drugih službi pratila bi sadržaj, suštinu pitanja, način njihovog rješavanja, odnose koji se njihovim radom projektuju i propagiraju, usmjeravanje toka informacija o ovim pitanjima i slično, a koji su značajni za društveni položaj Roma u Crnoj Gori.

Sve ove analize imaju za cilj da se identifikuje stepen sociokulturne adaptacije Roma u Crnoj Gori, to jest da se ukaže na to da li karakter te adaptacije ispoljava njihovu:

- A-integraciju;
- B-asimilaciju;
- C-segregaciju.

Na bazi rezultata ovog istraživanja mogu se konstatovati, jednim dijelom, koje prepreke stoje Crnoj Gori na putu stvaranja jednog multikulturalnog i interkulturalnog društva u smislu moderne zajednice građana. Koliko su prisutni elementi getoizacije, diskriminacije, segregacije, ksenofobije i rasizma – jednostavno koliko su (nesporno je da jesu prema svim pokazateljima do sada) Romi diskriminirani u ekonomskoj, političkoj i kulturnoj sferi. Koliko se činjenica

živjeti pored rasno, etnički, religijski, kulturno „drugačijeg“, uzima kao prednost i bogatstvo ili obrnuto, kao nedostatak. Koliki je nivo **socijalne distance** Drugih (prije svega Crnogoraca) prema Romima u Crnoj Gori. Šta čine Romi u Crnoj Gori u pogledu svog društvenog položaja i kakve nam opomene daju, kako se samoorganizuju, koliko sami posvećuju pažnju svom obrazovanju, kulturi življenja. Kako se Država odnosi prema Romima. Vrste nasilja prema Romima. Da li dosadašnje mjere više doprinose rastu izolacionizma Roma u svakodnevnoj komunikaciji sa okruženjem nego integraciji. Kakvo je i koliko učešće Roma u društveno negativnim pojavama.

Empirijsko istraživanje na terenu pomoću specijalno izrađenih instrumenata istraživanja detaljnije će obuhvatiti društvenu stvarnost života Roma u Crnoj Gori

Ozbiljno sociološko izučavanje društvenog položaja Roma u Crnoj Gori podrazumijeva cjelinu gnoseološke strukture sociološke nauke. Ona zahvata: filozofske pretpostavke, teorijska i empirijska znanja do primijenjenih socioloških saznanja. Neminovna je povezanost i međusobni uticaj svih elemenata ove strukture. Metodološki svaki od ovih elemenata ima svoje specifičnosti, karakterističnu naučnu upotrebljivost u pojedinim fazama sociološkog istraživanja i naučnog tretmana pojedinih fenomena društvenog života, rada, organizacije društva i aktivnosti uopšte. Naravno, to važi i za sociološko izučavanje društvenog položaja Roma u Crnoj Gori.

Suptilno razumijevanje, tumačenje i objašnjenje društvenog položaja Roma u Crnoj Gori, njihove sociokulturne adaptacije, ne može se zasnovati bez izučavanja mišljenja i stavova samih Roma, ali i Drugih, o ovom društvenom fenomenu.

Za sociološko izučavanje mišljenja i stavova veoma je adekvatan empirijski pristup koji, naravno, mora biti zasnovan na teorijskim perspektivama. Sociološki identifikovati „mentalitet“ pojedinca ili grupe, znači provesti konkretno sociološko istraživanje ispitujući njihovo mišljenje i stavove.

Međutim, to ne može imati naučnu utemeljenost ukoliko nemamo definiciju **mišljenja** i **stava** na bazi prethodnih socioloških saznanja.

Žan Stoel (Jean Stoetzel) u Teoriji mišljenja (Theorie des opinions) daje sledeću definiciju mišljenja: „Izraz mišljenja je nijansirani izraz koji, na određeno pitanje, u određenom trenutku, dobija bezrezervnu saglasnost nekog subjekta“ (Anri Mandra, 2001, 62). Ovo je operacionalna definicija koja omogućava sociologu da dođe do statistički značajnog pokazatelja o mišljenju određenih grupa, organizacija ili čak čitave populacije jednog društva o nekom pitanju, u našem slučaju o društvenom položaju Roma u Crnoj Gori. Sistematizacijom odgovora na pojedina pitanja u vezi s društvenim položajem Roma u Crnoj Gori formiraćemo lepezu mišljenja sa strukturom odgovora na bazi koje nećemo moći izvoditi cjelovite zaključke o društvenom položaju Roma u Crnoj Gori, ako hoćemo stvoriti približnu predstavu o načinu mišljenja i osjećanja Roma i Drugih o sociokulturnoj adaptiranosti Roma. Ova lepeza će nam ukazati

na bitne probleme i egzaktno uputiti na smjer daljih istraživanja u komplementarnoj vezi sa drugim istraživačkim postupcima i tehnikama.

Potpunije pokazatelje o sociokulturnoj adaptiranosti Roma u Crnoj Gori i ukupnom njihovom društvenom položaju dobićemo ispitivanjem **stavova**.

Iza izraženog mišljenja pojedinca ili pojedinaca postoji čvršće konstituisano, svestranije zasnovano stanovište koje označavamo stavom. Identifikovanjem stavova pojedinaca ili grupa, dobijamo osnovu za punije tumačenje utvrđene lepeze mišljenja, valjanije odgovore na pitanje: otkud određeno mišljenje u datom, to jest ispitivanom trenutku. Na bazi ispitivanja stavova više pojedinaca, grupa ili organizacija, koje se zasniva na postavljanju više pitanja istoj osobi u vezi sa određenim fenomenom, utvrđivanju povezanosti u odgovorima koje dobijamo, sociolozi konstituišu skalu stavova koja služi za temeljniju analizu određenog fenomena, nego što to može biti lepeza mišljenja. Stav je, u stvari, neizostavna osnova i trajnija dispozicija za mišljenje ili mišljenja o nekom društvenom fenomenu.

Mandra izdvaja četiri elementa:

„1. stav je „izvedena varijabla“ koja se rekonstruiše pošto se analizira čitava jedna igra mišljenja i ponašanja. Ona je skriveni faktor koji otkriva, na primjer, faktorijalna analiza i koja dozvoljava da se pokaže cjelina mišljenja. Stav nije neposredno opažljiv.

2. Pošto je stav, manje ili više, trajna sklonost, on karakteriše ličnost ili grupu, a ne samo njihove akcije.

3. Stavovi su uglavnom poralizovani, opterećeni osjećajem za datu temu, jer su povezani sa vjerovanjima i vrijednostima. Postoji uvijek stav za i stav protiv.

4. Najzad, stavovi su stečeni i trpe spoljne uticaje, i sa ovog stanovišta socijalizacija je samo formiranje odgovarajućih stavova kod pojedinaca povezanih sa vrijednostima i društvenim normama grupe“ (Anri, Mandra, 2001, 64).

Imajući u vidu sve ove elemente, zaključujemo da je **stav rezultat dužeg procesa formiranja cjelovitog mišljenja trajnog karaktera koje uključuje čitav splet vrijednosti, društvenih normi i ponašanja i kao takvo karakteriše ličnost ili grupu**.

Znači, stavovi pojedinaca i grupa u Crnoj Gori o položaju Roma i njihovih sociokulturnoj adaptiranosti rezultat su dužeg društvenog procesa koji uključuje čitav splet društvenoistorijskih okolnosti, vrijednosti, društvenih normi, svijesti i ponašanja samih Roma i svih Drugih, posebno Crnogoraca kao dominantne društvene grupe.

Pri tome, veoma je bitno utvrditi da li dolazi do promjene u stavovima povodom društvenog položaja Roma u Crnoj Gori, jer trajnost stava ne znači da se oni ne mogu mijenjati. Trajnost stava označava samo njegovu relativnu stabilnost. Stavovi se mogu mijenjati, ali na način kako su i nastajali, u dužem procesu. Promjena stava i karakter te promjene, predstavlja poseban momenat sociološkog proučavanja. Mijenjajući svoje stavove, čovjek se mijenja i prilagođava novim društvenim uslovima, saznanjima i promjenama koje nastaju u

razvoju čovjeka i društva. To ne znači da čovjek time gubi svoju ličnost i postojanost, nego upravo da je razvija.

Za sociološko istraživanje društvenog položaja Roma u Crnoj Gori veoma je bitno identifikovati:

- pojedinačna mišljenja i stavove i njihov prosti zbir;
- kolektivno mišljenje i stav određenih grupa, institucija ili organizacija;
- mišljenje i stav određene kategorije ljudi (po stepenu obrazovanja, kvalifikaciji, mjestu rada i dr.).

Prevashodna uloga sociološkog izučavanja mišljenja i stavova u vezi sa društvenim položajem Roma u Crnoj Gori jeste objektivno skiciranje uticaja društvene situacije na njihovo formiranje, njihovu dinamiku, karakter i smjer njihove promjene. Moralni sud o svemu tome prepustićemo drugima.

Sociološko proučavanje društvenog položaja Roma u Crnoj Gori mora uključiti kategorije: **status, ulogu i društveni ugled.**

Status označava položaj, poziciju, nekog subjekta u strukturi određene društvene zajednice. Struktura svake društvene zajednice – na mikro i makro nivou – izražava se jednim dijelom kroz statute pojedinaca, slojeva, grupa, institucija i organizacija, njihovu povezanost, funkcionalnu zavisnost i kroz vrijednosti statusa. Tako se određenost i diferenciranost statusa javlja kao funkcija strukturalne diferenciranosti same organizacije društva, podjele rada u horizontalnoj i vertikalnoj ravni, ekonomske, političke i socijalne uređenosti jednog društva uopšte.

Status kao fiksirana pozicija društvenih aktera povezan je sa jednim ili više faktora. Status pojedinca u društvu povezan je sa njegovim polom – žena ili muškarac; porodični status – majka, otac, sin, kćerka; zanimanjem – ljekar, činovnik, radnik u industriji; klasni status – viša, srednja, niža klasa, plemić; etnički ili religijski status.

Lako je uočiti razliku između faktora koji u određenju nečijeg statusa ne zavise od pojedinca i onih koji su rezultat njegove aktivnosti. Neki pojedinac postaje muškarac ili plemić rođenjem, ali rođenjem ne može postati ljekar ili profesor. Na ovoj osnovi razlikujemo **prirodni i stečeni status.**

Prirodni status je fiksiran prilikom rođenja, na osnovu bioloških, rasnih osobina, nasljedstvom ili nekim drugim faktorom, nezavisnim od pojedinca.

Stečeni status se javlja kao rezultat aktivnosti i izbora pojedinca ili društvene grupe. Pripisani i stečeni status imaju puno sociološko značenje i značaj. Ni jedan ni drugi nije moguće razumjeti i objasniti bez društvene uslovljenosti kao mogućnosti njihovog funkcionisanja.

U različitim društvenim uslovljenostima, to jest različitim društvenim sistemima i kulturama, veoma je različit status muškarca ili žene, etnički status, profesionalni status, nasledni status i tako dalje. Pored toga, sam pojedinac može izmijeniti i pripisani, a ne samo stečeni status.

Stečeni status je još više zavisan od društvenih uslovljenosti, karaktera određenog društvenog sistema i njegove kulture.

Modaliteti pripisanog i stečenog statusa Roma u Crnoj Gori su neizostavni za razumijevanje njihove sociokulturne adaptiranosti.

Uloga je sinonim za funkciju ili djelatnost koju jedan subjekt vrši u društvu, a koja za okolinu ima određena značenja (valencije). Sadržaj uloge možemo diferencirati na više aspekata: a) sadržaj uloge obuhvata više radnji i postupaka koji su smislaono povezani u jednu cjelinu i kao takvi predstavljaju tip ponašanja u obavljanju određene funkcije ili djelatnosti i ostvarenju njenog cilja; b) tip ponašanja u okviru jedne uloge je referentna tačka za ponašanje svih individualnih subjekata koji vrše određenu ulogu i elemenat očekivanja i procjene okoline takvog ponašanja; c) kao takva, uloga je osnova komuniciranja u društvu; d) kao tip ponašanja, uloga se institucionalizira u društvu i predstavlja okvir ponašanja nezavisan od nosioca uloge; e) uloga je uvijek rezultat iskustvenog djelanja i očekivanja, ali su definisane i određenim propisima od strane društvenog autoriteta ili bilo koje institucionalizovane instance. Dinamika uloge se može posmatrati u segmentarnoj ravni kao stjecištu veza i odnosa pojedinih subjekata sa različitim ulogama i statusima.

Društveni ugled predstavlja kulturno-moralno značenje i značaj koje pojedinac ima u sredini u kojoj živi. Najjasnija diferencijancija društvenog ugleda kao posebne sociološke kategorije sadržana je u činjenici da pojedinci mogu imati veoma izraženu ekonomsku ili političku moć, ali ne i visoki društveni ugled, ili su veoma različitog društvenog ugleda. U tom pogledu sociolozi identifikuju tripartitnu tipologiju društva: društva koja su više ekonomska, društva koja su više politička i društva u kojima je društveni ugled važniji. Ova tipologija se temelji na tri sociološki relevantne činjenice, a to su: ekonomske osnove društvenog statusa i šanse koje ljudi imaju u jednom društvu na osnovu toga, karakter političkog poretka i položaj ljudi u njemu i značaj i značenje kulturno-moralnih vrijednosti u društvu i njihov uticaj na način i stil života.

U korelaciji ova tri momenta društvene strukture možemo jasno definisati kakvu cijenu ima društveni ugled u određenom društvu i na koji način pojedinci imaju pristup „društvenoj časti“ u njemu.

Naznačeni elementi statusa, uloge i društvenog ugleda su neophodna teorijsko-saznajna osnova za izradu odgovarajućih instrumenata za empirijsko istraživanje društvenog položaja i sociokulturne adaptiranosti Roma u Crnoj Gori.

Za empirijsko istraživanje društvenog položaja Roma u Crnoj Gori i njihove sociokulturne adaptiranosti predviđamo korišćenje i izradu sledećih instrumenata:

- izradu uputstva za izbor dokumentacije i kvantitativnu analizu iste;
- izradu uputstava za izbor dokumentacije i kvalitativnu analizu iste;
- izradu instrumenata za sondažu javnog mnjenja;
- anketa sa pitanjima koja će biti usmjerena na strukturu svijesti Roma i strukturu svijesti Drugih o Romima, socijalnu distancu, mišljenja i stavove o rezidencijalnom statusu i stanovanju Roma, getoizaciji, teritorijalnoj segregaciji, mogućnostima zaživljavanja interkulturalne prakse u smislu izmiješanog života i stanovanja sa Romima, odnosima između potkultura Roma i

Drugih, stavove i mišljenja o rasizmu, ljubavnim i bračnim vezama između Roma i Drugih, prisilnom preseljavanju Roma negdje drugo (ksenofobična ideja), mišljenja i stavove o obrazovanju Roma i tipu obrazovnih institucija za Rome (od dječjih vrtića, osnovnih škola pa dalje), stavove i mišljenja o kulturi smrti kod Roma (načinu sahranjivanja, tipu groblja i dr.), elementima religijskog života Roma, potrebama Roma, predrasudama o Romima, perspektivi Roma u Crnoj Gori;

- intervju će poslužiti za prikupljanje svestranijih podataka o pitanjima iz ankete;
- izradu uputstva za izbor i intervjuisanje informatora (kazivača);
- izradu uputstva za izbor i analizu istorijske građe;
- izradu uputstva za korišćenje porodične dokumentacije;
- izradu uputstva za posmatranje sa učestvovanjem;
- izradu uputstva za izbor istraživača na terenu, pored sociologa uključivanje drugih: prosvjetnih radnika, aktivista Roma i drugih;
- izradu uputstva za sastavljanje lične karte Roma po lokalnim područjima Crne Gore (ko su, koliko ih je, odakle su, kad su se nastanili u tom mjestu, gdje i kako žive, kako se i kome se bogu mole, šta rade, kako se školuju i kakvo im je obrazovanje, bračno stanje, kakvu imaju zaštitu – socijalnu i drugu, kakve su im potrebe, učešće u društvenom, kulturnom i političkom životu sredine).

5. Plan istraživanja

5.1. Formiranje naučnoistraživačkog tima

Izbor rukovodioca tima

Sastav tima: Rukovodilac će uključiti potreban broj asistenata, postdiplomaca i studenata sa Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta. Pored njih biće uključen potreban broj saradnika sa terena – Roma i drugih koji mogu obaviti određene zadatke iz Projekta, naravno uz prethodnu instruktažu stručnih saradnika.

5.2. Program kvantitativne i kvalitativne analize dokumentacije

Izbor i sastavljanje spiska dokumentacije za analizu.

Obuka i uputstva saradnika za realizovanje analize.

Raspodjela dokumentacije na lokalni-opštinski i Republički nivo.

5.3. Izbor uzorka

Uzorak za anketno istraživanje i plan terenskog istraživanja.

Izrada anketnog upitnika.

Izbor i obuka anketara.

Uzorak za intervju.

Izrada upitnika za intervju.

Izbor i obuka intervjuista.

Izbor saradnika za neposredno posmatranje sa učestvovanjem, njihova priprema i programiranje.

5.4. Empirijsko istraživanje na terenu

Izrada plana terenskog istraživanja.

Utvrđivanje rokova.

Realizacija istraživanja na terenu.

Koncepcija zabilješki istraživača sa terena.

Plan sabiranja materijala sa terena.

Objedinjavanje i klasifikacija materijala sa terena.

6. Sistematizacija i obrada prikupljene naučne građe

Problemska sistematizacija naučne građe.

Lokaciona sistematizacija naučne građe.

Kompjuterska obrada, izrada tabela i korelacionih indikatora.

7. Izrada završne studije

Izrada parcijalnih studija po opštinama.

Izrada globalne studije za Crnu Goru.

8. Štampanje knjige „Romi u Crnoj Gori“